

ישראל ביאלוסטוצקי, התנאים בגיטו לודז' וחיסולו

מתוך: ילקוט מורשת, חוברת כ"ו, נובמבר 1978

נתונים כלליים

גיטו לודז' היה מהגיטאות הראשונים¹ שהנאצים הקימו בשטחי פולין הכבושה והיה האחרון לחיסול. היה קיים מה-30 באפריל 1940 עד סוף אוגוסט 1944.

הגיטו השתרע על שטח של כארבעה קילומטר רבועים², אבל לא כל השטח היה מיושב. למעשה שטח המגורים – באלוט והעיר הישנה³ – תפס 2.41 קמ"ר. היתר – שדות.

מספרם הכולל של הבתים הגיע ל-3,361. כמעט מחציתם – 1,402 היו בתי עץ ו-1,969 בתי אבן ומעורבים. ל-1,300 בתים היתה קומת-קרקע בלבד. 969 בני קומה אחת. מ-31,962 דירות היו 19,721 בנות חדר אחד, 8,710 – שני חדרים. ביחד – 89% מכל הדירות. 30,624 – בערך כ-95% מהדירות – חסרו איזה שהם סידורים סניטריים, כלומר: לא היתה להם לא מערכת מים ולא מערכת ביוב. 49 דירות בלבד היו להן כל הסידורים ההיגייניים ואפילו חדרי אמבטיה⁴.

בממוצע גרו בגיטו בחדר אחד שש נפשות, כפליים מאשר לפני המלחמה. במשך כל זמן קיומו של הגיטו צומצם שטחו במידה מועטת בלבד. במאי 1940 – 4 קמ"ר, במאי 1941 – 3.74, וביוני 1942 – 3.85 קמ"ר. אבל מספר הבתים פחת והלך בהדרגה. הגרמנים אילצו להרוס בית אחר בית, בהשאירם שטחים ריקים במקום רחובות שקודם לכן היו מיושבים יהודים בצפיפות⁵. באופן כזה חיסלו הכובשים את הבתים הישנים, שבעתיד לא יכלו לשמש מקומות מגורים ל"עם האדונים", וביחד עם זאת צימצמו את מספר הנקודות שלעת התמרדות יכלו לשמש עמדות קרב.

אספקת המזון לגיטו לודז' היתה הרת-אסון; ותת התזונה הממושכת נתנה סימניה – מלבד ביוצאים מן הכלל מועטים – בכל אוכלוסיית לודז'. נורמת האספקת ליהודי עמדה על 40 פפניג ליום, פחות מהנורמה לאסיר (50-40 פפניג), שלפי רמתה חושבה האספקה לגיטו לודז'. ההודעה מספר 51 מה-2 ביוני 1940 מכילה רשימת מצרכים לשבוע לנפש: 250 גרם סוכר וקמח שיפון, 500 גרם גריסים, 100 גרם מלח, 30 גרם סודה וציקוריה, 100 גרם דבש מלאכותי, 50 גרם תערובת קפה, 50 גרם שימורי בצל, 20 גרם שמן ו-5 קילוגרם פחם. בשביל ילדים עד גיל 3: רבע ליטא חלב ליום, 2 ביצים, 250 גרם דייסת סולת והתיכה אחת סבון. מלבד זאת קיבלו ועדי הבתים לחלוקה לפי ראות עינם מלפפונים, חומצת לימון וספירט⁶. ערך הקלוריות לנפש ליום עמד בעשרת הימים האחרונים של מאי 1942 עד 1,100 קלוריות, בעשור השני של ינואר 1943 – 1,444 קלוריות ליום ו-14 יום (מה-24 באפריל עד

ה-7 במאי 1944) – 1,132 קלוריות ליום. אדם שלא עבד קיבל על כן רק 46%-58% ממספר הקלוריות המינימלי החיוני לקיומו של הגוף (2,400) ואדם עובד – בערך כ-66% ממספר הקלוריות המינימלי ההכרחי (3,000). אין פלא על כן, שמצב זה הביא להתפרצות של מהומות רעב (10-11 באוגוסט 1940, 11-12 בינואר 1941).

לעת סגירת הגיטו ב-30 באפריל 1940 נמצאו בו כ-163,777 נפשות⁷. מאז האוכלוסייה פחתה והלכה. עד סוף 1941 מתו 17,575 בני אדם, שהם כ-11% ממספר היהודים⁸. עד אוגוסט 1941 גדל מספר המתים ל-43,441 בני אדם – 27% ביחס למספר היהודים לעת סגירת הגיטו⁹. סיבת התמותה הגבוהה היתה הרעב הממושך.

בתקופה מספטמבר 1941 עד אוגוסט 1942 דחסו לתוך הגיטו 18,114 יהודים מהעיירות והערים שבסביבה¹⁰. באוקטובר-נובמבר 1941 – 19,953 יהודים מגרמניה, אוסטריה, צ'כיה ולוקסמבורג¹¹. אחר הפעלת מחנה ההשמדה בחלמנו וחיסולם שם של יהודי קהילות שונות מוואראגאנו החלו הגירושים מלודז': הגירוש הראשון מה-16 עד ה-29 בינואר 1942. גורשו אז 10,003 נפש. הגירוש השני מה-22 בפברואר עד ה-2 באפריל. גורשו 34,073 נפש. הגירוש השלישי מה-4 עד ה-15 במאי 1942. גורשו 10,914 נפש. הגירוש הרביעי (האקציה הגדולה) נמשך מה-1 עד ה-12 בספטמבר 1942 וגורשו אז כ-16,500 נפש. בסך הכל גורשו בארבעת הגירושים 71,490 יהודים. כל הטרנספורטים גורשו לחלמנו¹². מאז הפך הגיטו על 68,516 היהודים הנותרים למחנה עבודה ובמשך כעשרים חודשים לא נערכו גירושים. הגירושים ההמוניים חודשו ב-25 ביוני 1944. עד ה-14 ביולי גורשו לאושוויץ 7,190 יהודים¹³.

זאת היתה ראשית הסוף – החיסול הסופי שנמשך בהפסקה (מה-14 ביולי עד ה-3 באוגוסט) עד סוף אוגוסט 1944.

הלכי הרוח בגיטו לפני חיסולו

יש יסוד להניח – עד כמה שלא ייראה הדבר פרדוכסלי – שביסודו של דבר היה הלך הרוח של היהודים בגיטו בשלב האחרון לפני חיסולו אופטימי למדי¹⁴. למרות הכל האמינו אותם 70,000 (בערך) היהודים שנתרו, כי הם יזכו ויגיעו לשחרור, שנראה היה כבר קרב ובא. האמונה הזו נבעה מתוך ההתפתחות הפנימית של הגיטו. אמונה זו – בגלל גורמים חיצוניים – גבר והלכה בזמן האחרון.

מהגורמים הפנימיים מן הראוי לציין: א. הבידוד המוחלט של הגיטו; ב. הקונצפציה של רומקובסקי – עבודה ומשמעת!; ג. העבודה והשפעתה הפסיכולוגית; ד. עמדות המפלגות. מהגורמים החיצוניים יש לציין: א. מצבם המחמיר והולך של הגרמנים בחזיתות; ב. השפעת הבידוד המוחלט של הגיטו; ג. היעדר קשר עם המחנת הפולנית; מקורות חוץ של ידיעות וקליטתן בגיטו.

גורמים פנימיים:

א. הבידוד המוחלט של הגיטו

ההיסטוריה של הגיטאות אינה מכירה ולו מקום אחד, שבו התקיים בידוד כה מוחלט כמו בגיטו לודז'. הקשר עם עולם החוץ נותק כמעט לגמרי. הגדר מסביב לגיטו היתה מוקפת בצפיפות בזקיפים. המשטר בשטח הגבול בין הגיטו לבין העיר היה חמור מאד. תנועה כלשהי בקירבת גבול הגיטו – והזקיפים פתחו מיד באש. עד למינימום צומצם הקשר עם אוכלוסיית העבר השני של הגדר¹⁵. הברחת מזון לגיטו – בזמן שרוב תושביו התענו ברעב – כמעט ולא היתה. קשרים בין המחנת היהודית ותנועת ההתנגדות הפולנית לא היו. הנסיונות שנעשו בכיוון זה מצד הגיטו לא הביאו כל תוצאות¹⁶.

הבידוד החמור גרם לכך, שדברים שמזמן היו ידועים כבר בעולם – בשביל אוכלוסיית הגיטו היו בבחינת סוד כמוס. ליהודי לודז' היה מושג מעורפל על כל אשר מתרחש עם יהודי ורשה, ביאליסטוק, צ'נסטוחוב. על מרד גיטו ורשה הגיעו לכאן הדים בלבד, ואלה באמצעות רדיו לונדון. יהודי הגיטו לא ידעו לאן מובילים את אחיהם ואחיותיהם, הוריהם וילדיהם. לא ידעו שחלמנו היא מחנה השמדה, בו מרעילים בגז ושורפים את יהודי לודז'¹⁷.

ב. הקונצפציה של רומקובסקי

סיסמת רומקובסקי לגיטו היתה בעצם צורה אחרת של סיסמת הגרמנים הידועה לשימצה: "העבודה משחררת". אם נעבוד – נישאר בחיים. הגיטו יישאר בחיים רק בתנאי אחד: אם יעבוד טוב יותר בשביל הגרמנים ויספק את הצרכים האישיים של נציגי השלטונות הגרמניים¹⁸. סיסמה זו היתה לאידיאולוגיה של רומקובסקי. הוא ביצע אותה בעקביות, בלי רחמנות. בעזרת שירות הסדר (המשטרה) שלו והזונדר-קומנדו שלו דיכא את מהומות הרעב בגיטו, שבר את שביתות הפועלים במפעלים, גירש מהגיטו את "האלמנטים הדסטרוקטיביים"¹⁹ וגירוש משמעו – הגרוע מכל. על כך המגורשים לא מסרו לעצמם דין וחשבון. אחר הגירוש בספטמבר 1942 (ילדים, זקנים, חולים) הפך הגיטו להיות מחנה עבודה. רומקובסקי ואפילו האנס פיבוב בעצמו²⁰ הבטיחו שגירושם לא ייערכו עוד. בגיטו חייבים לשרור שקט, עבודה וסדר ואז יוגדלו גם מנות המזון²¹. ואכן, מאז חי לו הגיטו בלי זעזועים, בלי גירושים ובמידת-מה אף אספקת המזון הוטבה.

ג. העבודה והשפעתה הפסיכולוגית

העבודה במפעלים היתה לה השפעה מסויימת על היהודים. כאן הרוויחו בקושי לקניית תלושי המזון, קיבלו תוספת כלשהי (צלחת מרק וכד'), אבל לעבודה היתה גם השפעה פסיכולוגית, שהיתה לה חשיבות רבה בגיטו.

90% מתוצרת הגיטו הוזמנו מהצבא. מגמת המזמינים ו"הנהלת הגיטו" היתה לספק לגיטו יותר ויותר אפשרויות עבודה. רומקובסקי ומחלקת המפעלים שלו הפעילו את כל האמצעים האפשריים בכדי לעודד את הייצור והגדלת התפוקה. בגיטו התהלכו שמועות, שבברלין, ב"חלונות הגבוהים", רבים ונאבקים מי יהיה "בעל הבית" בגיטו, ה-ס.ס. או הצבא. היהודים האמינו, שהצבא לא יותר על עבודתם של קרוב ל-70,000 עבדים²². אסירי הגיטו לא העריכו כראוי את הסכנות החמורות הטמונות במאבק זה, לא העריכו כראוי את כוחו של ה-ס.ס. לא חשו בסכנה הקרבה ובאה.

ד. עמדות המפלגות

גיטו לודז' לא היה בחזקת "אגם מים עומדים". התנהלו בו חיים פוליטיים מחתרתיים. המפלגות הציוניות, בייחוד פועלי ציון שמאל ותנועות הנוער הציוניות הרבות, ניהלו פעילות ערה ועניינית²³. כמה עשרות קבוצות הכשרה, שמנו כ-1,000 צעירים, עיבדו עד מחצית 1942 את שדות מארישין²⁴. פעילות ערה ניהלה ההסתדרות האנטי-פאשיסטית של האיגודים המקצועיים השמאליים (קומוניסטים), שהיתה מאורגנת היטב ובחמישיות המחתרות שלה הקיפה קרוב ל-500,1 חברים²⁵. פעיל היה ה"בונד"²⁶. פעלו מועדון נכי-מלחמה וארגון חיילים משוחררים²⁷ ואחרים.

כל ההסתדרויות עסקו, כמו לפני המלחמה, בפעילות תרבותית, השכלה עצמית, תעמולה, עזרה הדדית וכו'. במציאות החדשה התחולל מאבק חריף. פרצו מהומות רעב, התכתשויות עם המשטרה והזונדר-קומנדו של רומקובסקי (המחצית השניה של 1940 וינואר 1941), הפגנות, שביתות ואחר כך שביתות רעב. כל אלה, בכדי להשיג חלוקה צודקת יותר של מצרכי מזון (יש ואי-אלו קבוצות פועלים היו משיגות – על אף הנגישות – פרוסת לחם נוספת או תוספת מרק, שבתנאי תת התזונה דאז היתה להן חשיבות רבה). חודו של המאבק היה מופנה כלפי הנהלת הגיטו והמפעלים (הרסורטים). למעשה, האשמים במצב אומלל זה – הנהלת הגיטו ובראשה ביוב – עמדו מן הצד, כביכול חפים הם מכל פשע.

ההתנגדות הישירה לגרמנים מצאה את ביטויה בסיסמת המחתרת פ"פ (מפולנית):

Pracuj powoli – עבוד לאט), שהתקבלה על ידי העובדים בסדנות. קבוצות ופרטים שונים היו משתדלים לחבל בתהליך הייצור²⁸ ולבלמו.

שיטות אלו של התנגדות מאורגנת נבעו מתוך התקווה, שהגיטו יזכה, בדרך הטבע פחות או יותר, לשחרור. ההסתדרות האנטי-פאשיסטית – איגודים מקצועיים שמאליים (קומוניסטים) ארגנה אפילו מיליציה, שתפקידה היה: בשעת ההכרעה להשתלט על בתי החרושת, הסדנות, חומרי הגלם, בכדי שהגרמנים לא יספיקו להשמידם לפני נסיגתם, ובכדי להפעיל מיד עם השחרור את המפעלים²⁹.

במציאות שנוצרה לא היתה כל אפשרות וגם לא ראו הכרח בארגון הגנה עצמית. פה כמעט ולא בנו מקלטים, בונקרים, כבערים אחרות, לא אגרו מזון, לא אגרו נשק. המחבואים שהוקמו בחיפזון בעליות הגג, במרתפים וכד' לא הגנו והתגלו מהר מאד. רובו ככולו של הציבור היהודי עמד בשעת ההכרעה, שאליה לא ציפה, חסר-ישע.

גורמים חיצוניים:

א. מצבם המחמיר והולך של הגרמנים בחזיתות

מאז תבוסתו ליד סטאלינגראד נמצא הצבא הגרמני בנסיגה מתמדת. בזמן מיתקפת הקיץ של הצבא הסובייטי נחלו הגרמנים מפלות כבדות: חלם, לובלין, ביאליסטוק. החזית התקרבה ללודז'. בימים האחרונים של חודש יולי ראו מבעד לגדר הגיטו מחזה מוזר: ללא הפסקה נמשכות שיירות של גרמנים מובסים נסוגים. מראם עלוב. קרועים, מזוהמים, עייפים. אין זכר לסדר הגרמני הידוע, למשמעת הגרמנית³⁰. פקעת של אנשים ומכונות. עד הראיה סט. קראקובסקי מדגיש: "הלב מתמוגג למראה התמונה הזו, שלה ציפו זמן כה רב ושהביאה הרבה נחת לגיטו כולו". במערב פתחו (6 ביוני 1944) בעלות הברית בחזית השניה, שזמן כה רב ייחלו לה. נורמנדיה (צרפת) שוחררה. הגרמנים היו עסוקים בענייניהם שלהם.

ב. השפעת הבידוד המוחלט של הגיטו

הבידוד המוחלט, היעדר קשרים עם המחותרת הפולנית היוו יסוד מסויים להצדקת הגיטו. מצבה של לודז' היה מיוחד. כבר בתחילת אוקטובר 1939 סופחה לרייך. הסיפוח גרם להגירה מוגברת של גרמנים אל העיר. הטרור נגד הפולנים וגירושם מהעיר באכזריות מיוחדת. בתנאים אלה לא היה קל כל כך ופשוט כל כך לחדור לתוך הגיטו. היהודים הבינו כך את המחותרת הפולנית, אם כי לא הצדיקו אותה.

ג. היעדר קשר עם המחותרת הפולנית

היעדר קשרים עם המחותרת הפולנית ועם הצד הארי של העיר היו לו תוצאות טרגיות ביותר עבור הגיטו. הגיטו לא קיבל, ישירות, כל ידיעות ממעשיו של הכובש בשטחי הכיבוש. בגיטו לא ידעו מה מתרחש עם היהודים המגורשים, לא ידעו על ארגוני ההתנגדות היהודיים, על מאבקם הישיר והעקיף בכובש.

כיום אנו יודעים עד כמה קשה היה לשכנע יהודים בוורשה, שהטרנספורטים מהאומשלאג-פלאץ (קייץ 1942) אינם נוסעים לעבודה אי-שם, אלא מובילים הם להשמדה בטרבלינקה. על מנת להיוודע על יעד הרכבות שלח ה"בונד" שליח מיוחד, זלמן פרידריך, שנסע אחר טרנספורט של יהודים וחזר ובפיו העדות האיומה על טרבלינקה³¹, אותה פירסם מיד מאוריצי אוז'ך בעתון המחותרתי "אויף דער וואך" ("על המשמר")³² מה-20 בספטמבר 1942.

ד. מקורות חוץ של ידיעות וקליטתן בגיטו

כל הגורמים שצויינו כאן הקהו את חומרת הידיעות האימתניות, שלמרות הבידוד הצליחו באיזו שהיא דרך להסתנן לגיטו. כמו כן התקבלו גם, בסודי-סודות, ידיעות מרדיו לונדון. אבל ידיעות קלושות אלו על השמדת יהודים, על חלמנו, אושוויץ, טרבלינקה ומחנות-מוות אחרים היו כה מוזרות, כה בלתי מתקבלות על הדעת, עד שלא יכלו לתת בהן אמון. וכי איך ניתן היה להבחין: היכן מסתיימת כאן התעמולה האנטי-נאצית והיכן מתחילה האמת? לדאבוננו הכל היה אמת!

לסיכום: יהודי הגיטו האמינו, שהודות לאי-אלה תנאים נאותים ישוחררו מעול הנאציזם. בינתיים הגיטו המבודד לא היה מוכן למכה האחרונה, לא פיזית ולא נפשית.

החיסול

בתחילת מאי 1944 החליט ה"רייכסזיקרהייטסהופטאמט" (המשרד הראשי לבטחון הרייך) שיש לחסל את הגיטו בקונפליקט בין ה-ס.ס. לבין מיפקדת הצבא, ידו של הראשון היתה על העליונה. במכתבו מה-10 ביוני 1944 הטיל היטלר על גרייזר, הגאוליטר של וארטגאו, את הפיקוח על חיסול הגיטו³³.

ההתחלה נראתה תמימה למדי, באה להטעות את אלה שגורלם כבר נחרץ. השיטה בה נקטו הגרמנים היתה: ללא מאמצים רבים, ללא שימוש בכוחות גדולים, להביא את היהודים אל תאי הגזים. הגיטו לא הוקף כאן בשרשרות של אנשי ס.ס. כבגיטאות אחרים בזמן חיסולם. כאן, הזונדר-קומנדו ושריוניות לא באו בכדי לבצע את החיסול. ביבוב, שהיה לו נסיון של קרוב לחמש שנות עבודה משותפת עם רומקובסקי ומועצתו, בא... על מנת להציל את היהודים, מכיוון שהחזית המתקרבת מאיימת על חייהם. ב"אקציית ההצלה" הוא ציין מקום מסויים בשביל כל האדמיניסטרציה היהודית של הגיטו... בינתיים הוא זקוק לכ-15,000 יהודים מתנדבים, שיסעו לגרמניה על מנת לעזור בפניו הריסות הבתים שנהרסו בהפצצות האויב. המתנדבים יקבלו תנאים טובים. הוא מתכנן כך את ההעברה, שהעבודה במפעלים לא תסבול, כלומר: מכל סדנה יצא מספר מסויים של עובדים בלבד. הכל מאורגן ומחושב. רק שלושה טרנספורטים לשבוע. כל יום שני. בימים שני, רביעי, שישי. ובכל טרנספורט אלף איש. הטרנספורט הראשון חייב לצאת מלודז' ב-23 ביוני 1944. אבל לביבוב וגם לרומקובסקי היתה צפויה אכזבה. האקציה המחושבת כל כך והמתוכננת כל כך לא נתנה כל תוצאות: היהודים לא התנדבו ורבים מאלה שקיבלו הזמנות ממחלקות ההעברה של רומקובסקי הסתתרו.

המשטרה והזונדר-קומנדו בגיטו עשו מאמצים גדולים, אבל אף טרנספורט מעשרת הטרנספורטים, שיצאו עד מחצית יוני 1944, לא הגיע לאלף איש. בסך הכל גורשו אז 7,190 נפשות. דרכם הובילה לאושוויץ³⁴.

כעת נקט ביבוב בתכסיס חדש, ערמומי. ב-14 ביולי הכריז שההעברה הסתיימה. הגיטו נשם לרווחה. עלתה תקווה חדשה³⁵.

בחודש זה (יולי 1944) הופיעה בגיטו הוראה מפורשת בשלוש שפות: גרמנית, פולנית ויידיש. "כיצד להתנהג בעת אזעקת אוויר", ומתחת לכותרת גדולה זו רשומים סעיף אחר סעיף כללי ההתנהגות: של פועלי המפעלים (רסורטים), דיירי הבתים והבלוקים, כיצד עליהם להתנהג במקומות המקלט המסומנים וכו'³⁶. בקיצור, הוכחה נוספת לדאגתם של הגרמנים ושל רומקובסקי, שחתם על כרוז זה, לגיטו. "דאגה" הבאה ביחד עם טרנספורטים, המסיעים לגרמניה, רחוק מהסכנה התלויה מעל לודז'.

הטרנספורטים נפסקו. ה"חוטאים" (אלה שלא התייצבו) קיבלו חנינה. הוחזרו להם כרטיסי המזון וקיבלו מצרכים גם עבור הימים שעברו. כעת: **לעבודה!** הרסורטים מוצפים הזמנות. הוורמאכט מחכה לתוצרת. והגיטו המשיך לעבוד ולקוות.

ב-25 ביולי הוכרז על איפול כללי בגיטו. בימים האחרונים של יולי ראו מהגיטו ברחובות זג'רז' ואלכסנדר (הרחובות האריים שחצו את הגיטו) את נסיגת הצבא הגרמני המובס.

עד ה-2 באוגוסט נמשכה ההפוגה. ליותר מזה ביבוב לא היה זקוק, בכדי לבצע את תוכניתו. הוא היה מוכן ללכת בשתי הדרכים: האחת, להשפיע על היהודים להתייצב מרצונם שלהם לטרנספורטים; והאחרת, להשתמש – בשעת הצורך – בכל הכוח שעמד לרשותו, בכדי לאלץ את היהודים ללכת לטרנספורט.

ביום זה (ה-2 באוגוסט) הכריזה מעל חומות הגיטו הוראתו של רומקובסקי, שלפי פקודת האוברברגרמייסטר (ראש העיר הגרמני) נאלץ הגיטו כולו – בגלל המצב שנוצר – לעבור למקום אחר, בטוה יותר. הגיטו יעזוב את לודז' מאורגן ביחידה כלכלית אחת ובמקום החדש אליו יועבר יוכל מיד לגשת לעבודה. כל עובדי המשק ובתי החרושת יעזבו את הגיטו עם משפחותיהם ביחידות מאורגנות. הטרנספורט הראשון יצא כבר למחרת, ב-3 באוגוסט. לפי תוכנית ההעברה הזו חייבים לעזוב את לודז' כל יום 5,000 אנשים. מטען מותר לקחת עד עשרים קילוגרם. הראשונים להעברה הזאת הם החייטים מהסדנות מספר 1 ומספר 2 מרחוב לאנגביצקי. ההתכנסות בשעה שבע בבוקר בצריפים שליד תחנת הרכבת ראדוגושץ'³⁷.

אבל גם קריאה זו לא הועילה. התוצאות היו אפסיות. כמעט אף אחד מהחייטים לא התייצב. למודי נסיון מר מהבטחות הגרמנים לא האמינו, שדווקא בשעה זו, כאשר בחזית מוכרע גורלה של גרמניה, ימצאו השלטונות לנכון ולנחוץ לעסוק ולטרוח בהעברת גיטו שלם על 69,500 תושביו ובינם נשים, ילדים וחולים. וכי אין להם בעיות אחרות? הטרנספורט הראשון, שלפי התוכנית חייב היה לצאת בבוקרו של ה-3 באוגוסט, לא יצא³⁸.

מובן מאליו, שעובדה זו היוותה אות-אזעקה לביבוב ולהנהלת הגיטו שלו וכמו כן בשביל ראש העיר, שיחד עם זאת היה גם מפקד הגסטאפו. כעת נפתחו לפני השלטונות הדרכים, בהן הלכו בחיסול הגיטאות האחרים. ניתן היה לצפות להתערבות יחידות ה-S.O. המיוחדות או הזונדר-קומנדו³⁹. אבל גם כעת הגרמנים נמנעו עדיין מלהשתמש בכוח. ביבוב פתח בתעמולה נרחבת בין היהודים, בכדי לעודדם להתייצב מרצונם שלהם לרכבות. ב-3 באוגוסט הופיע לפני הפועלים ברסורט (מפעל) המתכת. בנאומו הפומבי הבטיח "הרים וגבעות" לכל אלה שיפעלו בהתאם להוראות. הוא הדגיש, שכוונתו היחידה היא להציל את היהודים מסכנות. ו"אחר המלחמה אני אחזיר אתכם לגיטו". כאן לא נמנע מרמז דק של איום: "אל תחשבו לכם", אמר, "שהרוסים, כאשר ייכנסו, ישאירו אתכם במקומותיכם. יגלו אתכם, מכיוון שארבע וחצי שנים עבדתם בשבילם הגרמנים"⁴⁰.

מוזר ביותר היה נאומו של מפקד הגסטאפו אוטו בראדפיש. בין היתר אמר, שלנוסעים יהיה טוב. שעה לא תיפול מראשם. הוא לא ישתמש בנשק ובטרור נגד יהודי הגיטו. בראשו הוא ערב לשלומם של כל אחד ואחד. הוא רוצה לשמור על היהודים מפני התקפות אוויר, לכן מוטב שייצאו מכאן ובעוד זמן. מחר (ה-4 באוגוסט) יוצאים מפעלי החייטים מספר 1 ומספר 2⁴¹.

ב-6 באוגוסט נואם רומקובסקי במגרש הכבאים. בדבריו נשמעת כבר נעימה אחרת. הוא אומר, שאינו רוצה שהגרמנים יהיו אלה המוציאים אנשים מהגיטו. הבטיח שהוא בעצמו יספק את האנשים. ב-7 באוגוסט נואמים רומקובסקי וביבוב באסיפות המוניות⁴². הם מופיעים ברחוב מלינארסקי וברחוב יאקוב. מבטיחים וביחד עם זאת מאיימים בהוצאת מסקנות... אם לא... לטובת היהודים הם רוצים למונען. אבל הגרמנים שוקלים את השפעת דבריהם

לפי מספר המתנדבים המתייצבים לטרנספורט. השפעת נאומיהם והתעמולה הנרחבת היא זעומה ביותר. רק ב-5 באוגוסט יצא הטרנספורט הראשון ובו בערך כ-449 יהודים בלבד.

עדיין נמנעים הגרמנים להפעיל כוח, אבל אין זאת אומרת שהם אינם מפעילים אמצעי כפיה. ב-4 באוגוסט, תוך כדי ניהול התעמולה הקדחתנית, מופיעה אצל החייטים הסרבנים (מפעל 1 ו-2) הוראתו של ראש העיר: להחרים מיד את כרטיסי המזון ומי שיתן מקלט או מזון לאחד מהם – דינו מוות⁴³. אבל גם סיוט המוות ברעב אינו משפיע. אז נכנסו לגיטו פלוגות שונות של ס.ס. זונדר-קומנדו, הידועה לשימצה, ובראשן ה-ס.ס. הויפטשטורמפיהרר באטמאן⁴⁴. וביחד עם שירות הסדר היהודי (המשטרה היהודית) הקיפו שטח מגורים מסויים⁴⁵. חסמו את הגישה לבתים, גררו את האנשים ובעגלות, בחשמליות או ברגל הוליכו אותם לרכבת, שם חיכו כבר הקרונות. פעולת המשטרה עברה לפי הנובח הנאצי הידוע לדראון – מכות רצח, קורבנות וכו'...

משעה שהתחיל חיסול הגיטו פירסמה המועצה בחתימתו של רומקובסקי, כל יום, צווים אחרים והודעות, לפעמים אפילו כמה תוך יום אחד⁴⁶. ביום האקציה של המשטרה, ה-8 באוגוסט, פורסמה "אזהרה אחרונה" של רומקובסקי⁴⁷ לחייטים מתשעה מפעלים, שלא התייצבו בנקודות הריכוז. מבטיחים להם פיצוי: לא יינתקו ממשפחותיהם, אספקה מובטחת ומותר להם לקחת איתם עשרים קילוגרם מטען. הם יסעו כאולם יחד, כקבוצה של בעלי מקצוע. מובן מאליו, שהחטופים לא נהנו מזכויות כאלו⁴⁸.

ב-10 באוגוסט חל מפנה באקציית ההעברה. רומקובסקי הגיע למסקנה, שהפסיד במערכה; אינו יכול להשפיע ואינו יכול לאלץ את היהודים ללכת מרצונם הם לטרנספורטים. לא יכול היה למנוע שה-ס.ס. והגסטאפו יוציאו בעצמם את היהודים מהגיטו. תוכניתו שכל בית חרושת על מכוניותיו, עובדיו עם משפחותיהם ומטענם יצאו כקבוצה מאורגנת והעבודה תיפסק רק באותו מפעל הנועד לשילוח – נכשלה. ביבוב נוקט כעת אמצעים חדשים. רומקובסקי מודיע,

שמה-10 באוגוסט ייסגרו כל המפעלים. בכל סדנה יישארו עשרה עובדים, בכדי לארוז את המכוניות ואת הסחורות ולהכין את הכל לדרך. משמעות הדבר היא: הפועלים הולכים לטרנספורט מרצונם הם או הם יושבים בבית ומחכים עד שיד המשטרה תשיג אותם.

האם הגרמנים התחשבו בפעילותו של רומקובסקי? אנו נוטים לומר: כן! הרי דרכו השפיעו על מספר מסויים של יהודים להתייצב בנקודות הריכוז. האמת היא, שתפקידו היה שולי בלבד באותה מכונת תופת גרמנית. וככל שהתנגדותם של היהודים היתה עקשנית יותר – כן גברה תנופתה של מכונת השדים.

ב-8 באוגוסט נכנסו מרצחיו של באטמאן בפעם הראשונה לגיטו. משלא נתקלו בהתנגדות חסמו רחובות, בתים, רובעים ולפי שיטתם הבדוקה, גררו אנשים לטרנספורט. ב-13 באוגוסט מפרסם רומקובסקי הודעה, שצידו המערבי של הגיטו⁵⁰ "טוהר" לגמרי ומי שיימצא לאחר

ה-14 בחודש בשטח זה – יירה בו במקום⁵¹.

הודעה זו גרמה לבהלה איומה. על הגשרים, המחברים את חלקי הגיטו, התרוצצו אנשים מבוהלים ובידיהם חפצים חיוניים בלבד. שעות עמדו דחוסים עד שיכלו לעבור במדרגות הגבוהות לצד המזרחי "הבטוח" כביכול של הגיטו. בחשיכה, לאור הלבנה החיוור, נמשכו ברחובות הגיטו מחנות אנשים. צללים. בצפיפות הזו אנשים מעדו, נפלו ונדרסו⁵². ומה חיפשו האנשים בחלק המזרחי של הגיטו?! – לא גג מעל הראש, לא פרוסת לחם, לא סיכוי כלשהו להצלה!... נותרה להם פתוחה רק דרך אחת: להתייצב בנקודות הריכוז. ומיד קיבלו מזון להחיות את נפשם... נקודות הריכוז פעלו גם בלילה.

זאת היתה דרכו של המרצח, בה ילך עד הסוף המר. שלוש הודעות הופיעו. מיספורן משל רומקובסקי, אבל ללא חתימתו, ב-7, ב-22 וב-23 באוגוסט⁵³. כולן תומות בידי הגסטאפו. כל אחת מהן צימצמה יותר ויותר את שטח הגיטו. האחרונה הגבילה אותו לארבעה רחובות ולשמונים ושלושה בתים. כאן היו המפעלים על פועליהם המצורפים אליהם, שני בתי חולים, בית הסוהר המרכזי והרובע הרביעי של המשטרה. ההודעה מה-28 באוגוסט הכריזה על כל שטח הגיטו כאיזור שהוא מחוץ לתחום וכל מי שיימצא בו – יירה בו במקום.

עניבת החנק על צווארם של היהודים התהדקה עד הסוף.

ב-29 באוגוסט שולח בית החולים.

תוך כדי אקציית החיסול מצהיר רומקובסקי על שתי קונצפציות המאפיינות את פעילותו במחצית הראשונה של חודש אוגוסט. האחת: לעשות הכל, בכדי למנוע שה-ס.ס. בעצמו יוציא את היהודים מן הגיטו. זו באה לידי ביטוי בנאומו מה-6 באוגוסט (הוזכר לעיל). האחרת: לפי עדותו של י. נירנברג, הוצעה לפני נציגי המפלגות הפוליטיות, אותם

הזמין אליו כנראה ב-7 באוגוסט. רומקובסקי ניסח אותה כך: אין כל ספק, הגיטו יחוסל. ולכן, דעתו היא, שיש לנקוט בשיטת הסחבת. השיטה אמורה להצליח רק אם המפלגות ינהלו תעמולה וידאגו לכך, שכל יום יתיצבו 700-800 אנשים. או אז יצליח להשפיע על הגרמנים שימסרו לו את הפיקוח על האקציה. הם לא ייכנסו לגיטו. אחרת יפלו קורבנות והחיסול הסופי יבוא מהר מאד⁵⁴.

קונצפציה זו התבססה על שני דברים: (1) אי-אמון בגרמנים. אי-אמון בהבטחותיהם, שאקציה זו אינה אלא העברת כוח עבודה חיוני למקום בטוח יותר; (2) קרבת החזית. הצבא הסובייטי עמד כבר אז בגדה המערבית של הוויסלה, מאחורי וורקי – פחות ממאה קילומטרים. בלודז' האמינו כבר האנשים, שהנה השחרור המיוחל קרב ובא.

אבל שתי הקונצפציות לא יכלו להתממש. הראשונה בגלל התנגדותם של המיועדים לצאת עם הטרנספורטים; השנייה בגלל התנגדותם המוחלטת של נציגי המפלגות. ביישיבה שהתקיימה אצל רומקובסקי דחו נציגי המפלגות את הצעתו. נציגי ה"בונד" הציעו לקרוא לציבור להסתתר ולהעמיד התנגדות פאסיבית. הציונים היו חלוקים בדעותיהם ונציגי הקומוניסטים הודיעו שעליו להתייעץ עם חבריו⁵⁵.

מניין נבעה תקוותו של רומקובסקי שה-ס.ס. יסכים לקונצפציה השנייה שלו – לא ידוע. כיום ידוע לנו, שהגרמנים לא היו מסכימים שאקציית החיסול תימשך זמן רב.

אקציית החיסול מצאה את המפלגות הפוליטיות במצב של התפוררות. במשך כל הזמן פעלה כל מפלגה וכל תנועת נוער לפי עקרונותיה שלה. אמנם מדובר היה על מצע משותף למאבק נגד הנאצים, אבל ברגע המכריע לא באו לידי אחדות דעות ושיתוף הפעולה לא התגשם. אפילו כאשר מפלגות שונות נקטו באותה שיטה הרי מניעיהם היו שונים, מיוחדים אך ורק להן בלבד. ברברה ביאטוס, אחת הפעילות של האיגודים המקצועיים של השמאל, רשמה: בהתייעצות עם נציגי ה"בונד" ונציגי פועלי ציון הצענו שבכוחות משותפים נדחה את מועד ההעברה. לקחנו בחשבון, שהנה המלחמה קרבה לקצה. היה זה קיץ 1944. דעתנו היתה, שיש לקרוא לציבור לא להתייצב מרצונו לרכבות, שיסתתר. בינתיים המלחמה תסתיים. דעתם של אנשי ה"בונד" ופועלי ציון היתה אחרת, מכיוון שהאמינו שעומדים להעביר את האוכלוסיה למחנות עבודה.

בשם ה"בונד" מצהיר לדרמן שאין להטיל על הציבור שום תוכנית. כל אחד יעשה כפי שהוא חושב לנכון. אנו נוקטים עמדה כזו – הדגיש – מפני שאין כל אפשרות שהאוכלוסיה תצליח להסתתר⁵⁶.

עמדה דומה נקטה התנועה הציונית. המפלגות לא רצו שחבריהן יתפזרו. קבוצות-קבוצות עזבו את הגיטו. עמנואל ווליןסקי, מפעילי פועלי ציון שמאל, היא מהראשונים שעזב את הגיטו וכאשר קבוצת פועלים פנתה אליו שיחזור לגיטו בהבטיחה לו מקום מחבוא בטוח – סירב, באומר, כי אינו רואה הגיון בכך⁵⁷.

עקביות היו קבוצות ההסתדרות האנטי-פאשיסטית של האיגודים המקצועיים של השמאל. באופן מתמיד קראו ליהודים לא ללכת לטרנספורטים, אלא להסתתר. אלה טענו: התנהגותכם זו היא לטובתכם אתם והיא גם מסייעת למלחמה האנטי-נאצית. אם תסתתרו ולא תלכו לרכבות – ישנם סיכויים שתזכו לראות בכניסתו של הצבא הסובייטי⁵⁸.

אבל הגירוש בוצע ללא רחמים, מבלי להתחשב במציאות שהתהוותה עם התקרב החזית. ביום רבץ הגיטו דומם. מת. ברחובות השתוללו כנופיות המרצחים של באטמאן, כשהם גוררים איתם את קורבנותיהם לנקודת הריכוז. במחבואים ישבו אנשים: גברים, נשים וילדים. הרעב מעוות קרביהם והאימה מקפיאה את הדם בעורקים. שאלה אחת מנקרת במוח העייף: האם נצליח להחזיק מעמד עוד יום? התקווה – אולי היום לא יבחינו בנו?...

המרצחים "עבדו" בדייקנות. סרקו בית אחר בית, רחוב אחר רחוב. מדי יום פחתה אוכלוסיית הגיטו. עם רדת הערב עוזבים הגרמנים את הגיטו. בלילה חומקים האנשים מחוריהם, יוצאים לרחוב, שואפים אוויר, לוגמים לגימת מים ומחשבים את חשבון האבידות: מי נלקח ואת מי טרם מצאו, ורדופי איצה נוברים בקדחתנות היכן ניתן למצוא משהו לאכול, בכדי להשקוט ולו במעט את הרעב המציק. הצלת-מה נתנו הסלקים וירקות אחרים, שגדלו בשדות מארישין, שבעליהם נטשו כבר מזמן. אלה היו כבר רחוקים... רחוקים מכאן. חברים מקבוצות מסתתרות היו נפגשים, מתייעצים, דנים, מחליטים. בשבוע האחרון בחודש אוגוסט שינו פעילי האיגודים המקצועיים של השמאל את עמדתם ונתנו לחבריהם יד חופשית. מרגע זה כל אחד רשאי לפעול כפי שהוא רואה לנכון.

המצב החמיר. היה לבלתי נסבל. דומה היה שחמור יותר כבר לא יכול להיות. אפילו מחנה ריכוז – כך חשבו – לא יכול להיות כה סגור ומבודד מן העולם החיצוני כמו הגיטו. תיארו לעצמם ששם, במחנה, אולי תהיינה אי-אלה אפשרויות לקשור קשרים עם עולם החוץ ואולי גם ניתן יהיה לארגן בריחה⁵⁹.

כאשר בסוף אוגוסט הוכרז הגיטו מחוץ לתחום – יצאו רבים מן הסרבנים ממחבואיהם והתייצבו לטרנספורט. בטרנספורט שיצא ב-29 באוגוסט נסע גם רומקובסקי עם משפחתו. באושוויץ לא היה יוצא מן הכלל. דרכו – כדרכם של כל היהודים – הוליכה אל תאי הגזים⁶⁰.

בסך הכל גורשו מהגיטו 67,000 יהודים. רובם נספו בתאי הגזים באושוויץ. קשה לקבוע את מספרם המדויק של היהודים שנותרו מסתתרים בגיטו⁶¹. י. טרונק מוסר את המספר – בערך 1,500.

ב-30 באוגוסט נותרו בגיטו שתי קבוצות קטנות. האחת מנתה קרוב ל-500 עובדים⁶². אלה רוכזו בסדנת החייטים ברחוב לנגביצקי 36. על המרוכזים במקום זה היה לארוז את המכונות ומיתקני בית החרושת ולשולחם מלודז'. המהנה הזה נותר בלודז' עד ה-22 באוקטובר 1944. אחר כך נשלחו הגברים לזאקסנהאוזן ומשם לקניגוסטרהאוזן; הנשים – לראבנסבריק. רובה ככולה של קבוצה זו, שלא היתה באושוויץ, ניצלה.

קבוצה גדולה יותר, שמספר אנשיה נעש מ-63830⁶³, 64870⁶⁴, ואפילו 651,000⁶⁵, רוכזה ב-27 באוגוסט בשתי סדנות חייטים לשעבר ברחוב יאקוב (גברים לחוד ונשים לחוד) בתור

היתה: "לעבור מבית לבית, לסגור את החלונות, לאסוף את החפצים הפזורים ואת הרהיטים שנותרו מהיהודים ששולחו למוות"⁶⁶.

בתחילת ינואר 1945 פקד ביבוב לחפור שמונה בורות גדולים בבית הקברות. ב-17 בינואר היה על כל היהודים להתייצב ל"אפל" (מיפקד). בהרגישים את הצפוי להם הסתתרו כמעט כל היהודים. חמישים אנשים בלבד הופיעו למיפקד. ביבוב ציווה למצוא את היהודים ויהי ומה ולהביאם ל"אפל". אבל כבר לא הצליח לרוצחם. בעצמו נאלץ היה לברוח. ב-19 בינואר 1945 שיחרר הצבא הסובייטי את לודז' מהנאצים.

מיהודי לודז' המגורשים לאושוויץ הועברו 675,000⁶⁷ לשטוטהוף (אז היה שם מחנה השמדה). משם הועברה בדצמבר 1944 קבוצה של 1,000 אנשים לזארהאפן ומשם לים הבלטי. כאן הטביעו אותם⁶⁸. בינואר 1945 הועברו 2,000 אנשים לגרליץ (500) וקאופרינג. קבוצה שמספר אנשיה לא ידוע, שולחה לטרזיינשטאט⁶⁹.

מן המגורשים שלא היו באושוויץ, או ששולחו משם למקומות אחרים, ניספו רבים בדרכים או במחנות, אבל רבים מהם נותרו בחיים.

הערות

1. בווארטגאו – שטחי פולין שסופחו לרייך – הקמת הגיטאות נמשכה מינואר 1940 עד מארס 1941. הגיטו הראשון בשטחים אלה הוקם בטולישיקוב (מחוז טורק) בסוף דצמבר 1939 או בתחילת ינואר 1940, בלנצ'יץ – פברואר 1941. בדרך כלל, הגיטו הראשון בשטחים הכבושים הוקם בפיוטרקוב-טריבונאלסקי (גנרל גוברנמן) באוקטובר 1939. ראה: י. טרונק, מחקר בתולדות היהודים בווארטגאו בתקופת השואה (1939-1944), ורשה 1950, ע"ע 94-96 (יידיש); ברנשטיין-ברוסטין, "הגירוש וההשמדה של ריכוזי היהודים בדיסטריקט ורשה", ביולטין ZIH=Zydowski Instytut Histor. (המכון היהודי ההיסטורי); הלך – הה"ה, 1952, מס' 3 (פולנית).
2. ד"ר אברהם מלזין, "נתונים משלימים להכרת התנאים הדמוגרפיים של האוכלוסיה היהודית בלודז', קראקוב ולובלין בתקופת הכיבוש הגרמני", לודז' 1946, טבלה 2, עמ' 16 (פולנית).
3. באלוט והנקראת "העיר הישנה" היו מהשכונות העניות ביותר המלוכלכות ביותר והמוזנחות ביותר שבעיר.
4. י. טרונק, גיטו לודז', ניו-יורק 1962, עמ' 7 (יידיש).
5. יעקב פוזנאנסקי, יומן גיטו לודז', לודז' 1960, עמ' 183 (פולנית).
6. הלחם עוד לא היה בקיצוב. הקיצוב הונהג ב-15 בדצמבר 1940 (י. טרונק, שם, ע"ע 129-102).
7. א. מלזין, שם, עמ' 14; י. טרונק, שם, עמ' 7.

8. שיעור התמותה הממוצע בשנים 1929-1938 הגיע ל-9.6 על כל 1,000 נפשות. לעומת זאת בגיטו בשנת 1940 – 39.2; ב-1941 – 75.7; ב-1942 – 159.8 לכל 1,000 יהודים. השווה: א. מלזין, טבלה 4, עמ' 17; א. אייזנבאך, **המדיניות ההיטלריסטית של השמדת היהודים**, ורשה 1961, עמ' 231 (פולנית).
9. מלזין, שם.
10. מבן'שין – 3,780, ולוצלאבק – 3,082, אזארקוב – 1,72, טורק – 190, קאליש – 533, ורשה – 385, שיראדז – 185, זדונסקה-ווליה – 1,215, פאביאניץ – 3,824, לאסק – 760, זלוב – 296, בלכאטוב – 1,094, וילון – 998 (נ. בלומנטל, "נדידת יהודי פולין תחת הכיבוש הגרמני", ורשה 1949, ה"ה, דפים להיסטוריה, כרך 2, מחברת 1-4, עמ' 170).
11. א. מלזין, שם, טבלה 8, רשימת הטרנספורטים שהגיעו ללודז' מהמערב מה-17 באוקטובר עד ה-4 בנובמבר 1941, עמ' 58.
12. י. טרונוק, שם, טבלה 16, סך הכל של הגירושים מגיטו לודז' 1942-1944, ע"ע 203-204.
13. י. טרונוק, שם; י. פוזנאנסקי, שם, ע"ע 168, 177, 182-187.
14. במחצית 1944 גיטו לודז' היה היחיד שנותר בשטחי פולין הכבושים. הגיטאות האחרים היו כבר מחוסלים.
15. סטיפן קראקובסקי, "ההסתדרות האנטי-פאשיסטית – האיגודים המקצועיים של השמאל בגיטו לודז' ", ורשה נובמבר-דצמבר 1964, ביולטין ה"ה, 52, ע"ע 50-54, 65 (פולנית); י. פוזנאנסקי, שם, עמ' 59.
16. ז. פאצאנובסקה, מזכירת ההסתדרות האנטי-פאשיסטית – האיגודים המקצועיים של השמאל, ניסתה, בתיווכו של פועל במפעל הגז (שמו לא ידוע), לקשור אי-אלה קשרים, אבל הידיעות שהפועל מסר לה מנעו כל אפשרות כזאת. לאחר מותה של פאצאנובסקה – אף חוט דק זה ניתק (ס. קראקובסקי, שם, ע"ע 63-64; י. רובינשטיין, "הוועדה הבין-איגודית בגיטו", ורשה 1965, ביולטין ה"ה, 54, ע"ע 71-70 (פולנית); מ. חנטשינסקי, "איגודי השמאל בגיטו לודז' ", שם, עמ' 86 (פולנית).
17. ראה הערה מס' 15.
18. י. טרונוק, שם, עמ' 367, תעודה מס' 121, עמ' 437.
19. ביולטין ה"ה, 54, תעודות מס' 7, 20, 21.
20. תעודה מס' 103 בספרו של טרונוק, שם, עמ' 327.
21. י. טרונוק, שם, עמ' 276.
22. מלזין, שם, נספח: טבלה 1, ע"ע 43-44; טרונוק, שם, ע"ע 290, 304.
23. ביולטין ה"ה, 54, 1965. הגליון כולו מוקדש לבעיה זו.
24. ר. קביאטקובסקה, "החלוץ בגיטו לודז' ", ביולטין ה"ה, 54, עמ' 120. באותו עמוד הטבלה לפי י. טאבאקסבלאט (פולנית).
25. ס. קראקובסקי, "ההסתדרות האנטי-פאשיסטית...", ביולטין ה"ה, 52, עמ' 56.
26. ג. פוגל, ל. לוינסקי, "בונה – ה'בונד' בגיטו לודז' ", ביולטין ה"ה, 54, ע"ע 115-103 (פולנית); י. פוזנאנסקי, **יומן גיטו לודז'**.
27. ז. גרינשפאן, שם, ע"ע 127-128.
28. ס. קראקובסקי, שם, ביולטין ה"ה, 52, ע"ע 56-57.
29. שם, עמ' 62.
30. שם, עמ' 63; י. טרונוק, שם, עמ' 292; י. פוזנאנסקי, שם, עמ' 189.

31. י. ש. הרץ, **זורות בונדיסטים**, ניו-יורק 1956, כרך 2, עמ' 367; מלך ניישטאדט, **חורבן ומרד יהודי ורשה**, תל-אביב 1948, ע"ע 243-244.
32. "על המשמר", הוצאה בלתי-ליגלית של ה"בונד" בגיטו ורשה (יידיש), ארכיון "יד ושם", ירושלים.
33. מסמך מס' 1389 בתעודות משפט אייכמן.
34. י. טרונק, שם, ע"ע 290, 303-304.
35. בימים האחרונים של חודש יולי ניתן היה לעקוב ברחובות זגירז' ואלכסנדר (הרחובות שחצו את הגיטו) בתנועה בלתי פוסקת של צבא ואזרחים הפונים מערבה (ביולטין מה-30 ביולי 1944).
36. אוסף זונאבנד 0-42, ארכיון "יד ושם" ירושלים.
37. י. טרונק, שם, עמ' 294.
38. שם.
39. הימלר הבטיח לגרייזר, להעמיד לרשותו את הזונדרקומנדו המיוחד שבשעתו ביצע את חיסול היהודים בווארטגאו.
40. מיומנו של הילר, עמ' 562; בספרו של טרונק, עמ' 296.
41. שם, עמ' 297.
42. ראה טקסט נאומו של ביבוב. פירסם: א. אייזנבאך, **מסמכים ותעודות, גיטו לודז'**, ורשה-לודז'-קראקוב 1946, ע"ע 260-267 (הספר – בפולנית, הנאום – בגרמנית).
43. הוראתו של האובר-בירגרייטר. הטקסט פורסם בספר הנ"ל, עמ' 269.
44. ה"זונדרקומנדו קולמהוף" בפיקודו של ה-ס.ס. הויפטשטורמפיהרר האנס באטמאן, היווה את כנופיית המרצחים במחנה ההשמדה חלמנו ליד הנהר נר; ובאותו זמן – מסוף 1941 עד מארס 1943 – ביצע את חיסול יהודי וארטגאו. באביב 1944 הוחזר מקרואטיה לווארטגאו ושוב עסק בחיסול יהודים. ראה: ברנשטיין, אייזנבאך, רוטקובסקי, "השמדת היהודים על אדמת פולין בזמן הכיבוש הגרמני", אוסף תעודות (פולנית), ורשה 1957, ה"ה, עמ' 326. השווה: צ'. מאדאיצ'יק, **מדיניות הרייך השלישי בפולין הכבושה** (פולנית), ורשה 1970, כרך 2, עמ' 344.
45. הרחובות: לאנגוויצקי, זאוויטה, ברז'ין, מלינארסקי.
46. י. טרונק, שם, עמ' 295; אוסף זונבנד: קובץ הודעות, ארכיון "יד ושם" ירושלים.
47. הודעה בלי מספר, תאריך ה-8 באוגוסט 1944, אוסף זונבנד.
48. הודעה מ' 423, אוסף זונבנד.
49. "כרוז לאוכלוסיית הגיטו", אוסף זונבנד.
50. הודעה מס' 425, מה-13 באוגוסט 1944, אוסף זונבנד.
51. שם.
52. עדותו של ב. פרנקל, חיסול גיטו לודז', קיץ 1944, עמ' 7, מסר י. טרונק, שם, עמ' 29.
53. הודעות: מס' 427 – 17 באוגוסט 1944, מס' 428 – 22 באוגוסט 1944, מס' 429 – 23 באוגוסט 1944, אוסף זונבנד.
54. יעקב נירנברג, תולדות גיטו לודז' בשנות החורבן היהודי, ניו-יורק 1948, ע"ע 291-292.
55. י. טרונק, שם, עמ' 300.

56. ב. ביאטוס, "תחילת התפתחותם ופעילותם של האיגודים המקצועיים השמאליים בגיטו", ביולטין הה"ה, 54, עמ' 50 (פולנית).
57. ר. קביאטקובסקה, שם, עמ' 126.
58. ס. קראקובסקי, שם, עמ' 66.
59. שם, עמ' 64.
60. פוזנאנסקי, שם, ע"ע 224-225.
61. ב-12 בספטמבר 1944 רשם פוזנאנסקי: "מעריכים שבשטח הגיטו כולו חיים חיי-ניוון בערך כ-2,000 איש. לא מזמן הצהירו הגרמנים, שלפי רשימותיהם נעלמו ללא עקבות כ-4,000 יהודים. מובן מאליו, שמספרים אלה מוגזמים מאד" (שם, עמ' 228).
62. י. טרונוק, שם, עמ' 304; י. פוזנאנסקי, שם, עמ' 220; אייזנבאך, **גיטו לודז'**, עמ' 266.
63. מלזין, שם, עמ' 13.
64. י. קרמיש, **האקציות וההגליות**, לודז' 1946, ע"ע 67-68 (פולנית).
65. עדותה של יהודית אייזיקוביץ', עמ' 5.
66. שם, עמ' 3; י. טרונוק, שם, עמ' 305-306.
67. י. קרמיש מוסר מספר של 5,000 נשים, שם, עמ' 67; נ. בלומנטל, שם, עמ' 170.
68. ק. דונין-וונסוביץ', **האסירים היהודים במחנה הריכוז שטוטהוף**, ורשה 1967, ביולטין הה"ה, 63, ע"ע 10-12, 17 (פולנית).
69. נ. בלומנטל, שם, עמ' 170.

(תרגום מיידיש: **ח. רשף**)